



## ارزیابی رقم‌ها و لاین‌های گندم برای تحمل به خشکی آخر فصل با استفاده از شاخص‌های تحمل و حساسیت به خشکی

فضل‌اله حسینی<sup>۱</sup>، سعداله هوشمند<sup>۲</sup>، فریبا رفیعی<sup>۳</sup>، علی نیازی<sup>۴</sup>  
تاریخ دریافت: ۹۵/۲/۲۱ تاریخ پذیرش: ۹۵/۵/۲۹

### چکیده

این تحقیق به منظور ارزیابی واکنش ژنوتیپ‌های مختلف گندم نان (*Triticum aestivum* L.) و دوروم (*Triticum turgidum* L. ssp. *durum*) در شرایط تنش خشکی بعد از گلدهی و تعیین مناسب‌ترین شاخص‌های کمی تحمل به تنش خشکی، در سال‌های زراعی ۱۳۹۰-۹۱ و ۹۲-۱۳۹۱ در ایستگاه تحقیقات کشاورزی زرقان اجرا شد. تعداد ۱۶۸ رقم و لاین گندم (۱۶۶ گندم نان و ۲ گندم دوروم) در شرایط تنش (قطع آبیاری از مرحله گرده‌افشانی به بعد) و آبیاری کامل در قالب آزمایش آلفالانسیس با دو تکرار مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج آزمایش نشان داد که رقم‌های سیمره، روشن و یکورا روخو (Yecora Rojo) در شرایط آبیاری کامل و رقم‌های سیمره، روشن و کاپتی در شرایط تنش بیشترین عملکرد دانه را داشتند. با توجه به همبستگی مثبت و معنی‌دار شاخص‌های میانگین هارمونیک (HARM)، میانگین هندسی بهره‌وری (GMP)، شاخص تحمل به تنش (STI)، میانگین بهره‌وری (MP)، شاخص مقاومت به خشکی (DI)، شاخص عملکرد (YI) و شاخص تغییر یافته تحمل به تنش (MSTIs و MSTIp) با عملکرد دانه در شرایط تنش و آبیاری کامل، این شاخص‌ها به عنوان بهترین معیارهای انتخاب در شرایط آزمایش برای تنش خشکی معرفی شدند. غربال ژنوتیپ‌های متحمل به خشکی با استفاده از میانگین رتبه و انحراف معیار رتبه شاخص‌های انتخاب شده و تجزیه بای‌پلات (Biplot) با استفاده از تجزیه مولفه‌های اصلی (PCA) انجام شد. در نهایت لاین‌ها و رقم‌های سیمره، روشن، کاپتی، اکبری و DN11 به عنوان متحمل‌ترین ژنوتیپ‌ها معرفی شدند.

واژه‌های کلیدی: گندم، تحمل به خشکی بعد از گلدهی، شاخص‌های تحمل به خشکی، عملکرد دانه

حسینی، ف.، س. هوشمند، ف. رفیعی و ع. نیازی. ۱۳۹۷. ارزیابی رقم‌ها و لاین‌های گندم برای تحمل به خشکی آخر فصل با استفاده از شاخص‌های تحمل و حساسیت به خشکی. مجله اکوفیزیولوژی گیاهی. ۳۳: ۶۷-۵۵.

۱- دانشجوی دکتری، دانشکده کشاورزی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران- مسئول مکاتبات. پست الکترونیک: [fhassani27@yahoo.com](mailto:fhassani27@yahoo.com)  
۲- استاد، دانشکده کشاورزی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران  
۳- استادیار، دانشکده کشاورزی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران  
۴- دانشیار، دانشکده کشاورزی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

## مقدمه

خشکی مهم‌ترین عامل محدود کننده رشد و عملکرد گیاهان زراعی است که ۴۰ تا ۶۰ درصد اراضی کشاورزی جهان را تحت تأثیر قرار می‌دهد (بری، ۱۹۹۷). سطح زیر کشت گندم در کشور ایران بیشتر به صورت دیم است (۴/۳ میلیون هکتار)، که کاملاً به بارندگی وابسته است، با توجه به کاهش بارندگی در کشور، تأثیر خشکی بر تولید گندم بسیار حاد شده است. از طرف دیگر مقدار قابل توجهی از ۲/۴ میلیون هکتار زمین‌های زیر کشت گندم آبی نیز به ویژه در مرحله بعد از گلدهی، از کمبود آب آبیاری رنج می‌برند (نجفیان و جعفرنژاد، ۲۰۱۱). در حالی که رکورد ۱۲ تن در هکتار گندم آبی از منطقه معتدل گزارش شده است، ولی میانگین عملکرد قسمت زیادی از گندم آبی در این منطقه از ۳ تا ۴ تن در هکتار تجاوز نمی‌کند که عمدتاً به دلیل کمبود آب آبیاری در مرحله پر شدن دانه است (جلال کمالی و همکاران، ۲۰۰۹). در حالی که در گذشته، محور اصلی تحقیقات به‌نژادی غلات در ایران معرفی رقم‌های پرمحصول در شرایط بهینه بوده است، محدودیت آبیاری اراضی گندم آبی به‌ویژه در اواخر فصل به دلیل رقابت زراعت‌های بهاره با آخرین آبیاری گندم در مرحله بحرانی دانه‌بندی گیاه، باعث شده است تا شناسایی و معرفی رقم‌هایی که با حداکثر دو نوبت آبیاری در بهار پس از پایان بارندگی‌های بهاره عملکرد قابل قبولی دارند، در برنامه‌های به‌نژادی مورد توجه قرار گیرد (متقی و همکاران، ۱۳۸۸). در این زمینه، معرفی رقم‌هایی که بتوانند در هر دو شرایط آبیاری کامل و یا تنش خشکی آخر فصل رشد محصول بیشتری تولید کنند، اهمیت بسیار زیادی پیدا می‌کند. لذا ارزیابی رقم‌ها و لاین‌های گندم نسبت به تنش خشکی بعد از گلدهی به منظور دستیابی به رقم‌های متحمل و تعیین بهترین شاخص‌های تحمل به خشکی همواره در برنامه‌های به‌نژادی مهم بوده است.

به منظور انتخاب ژنوتیپ‌های متحمل به خشکی، شاخص‌های مختلفی بر اساس عملکرد در شرایط تنش و آبیاری کامل معرفی شده است. این شاخص‌ها بر اساس تحمل یا حساسیت ژنوتیپ‌ها به تنش خشکی تعیین می‌شوند (فرناندز، ۱۹۹۲). ارزیابی واکنش رقم‌ها و ژنوتیپ‌های گندم در شرایط بهینه رطوبتی و تنش آبی انتهای فصل با استفاده از شاخص‌هایی مانند شاخص حساسیت به تنش (SSI) (فیشر و مورر، ۱۹۷۸)، شاخص‌های میانگین حساسی (MP) و تحمل (TOL) (روزبیله و هامبلین، ۱۹۸۱) و همچنین شاخص‌های تحمل به تنش (STI) و میانگین هندسی عملکرد (GMP) (فرناندز، ۱۹۹۲)

ارزیابی شده است. فیشر و مورر (۱۹۷۸) شاخص دیگری به نام شاخص خشکی نسبی (RDI) معرفی کردند. شاخص پایداری عملکرد (YSI) نیز توسط بوسلاما و شاپوق (۱۹۸۴) پیشنهاد شده است. شاخص‌های دیگری مانند شاخص خشکی (DI) (لن، ۱۹۹۸) و شاخص تغییر یافته تحمل به خشکی (MSTI) (فرشادفر و سوتکا، ۲۰۰۲) که فرم تصحیح شده‌ای از شاخص تحمل به خشکی (STI) است نیز جهت غربال ژنوتیپ‌های متحمل به خشکی با عملکرد مطلوب در شرایط تنش و آبیاری کامل معرفی شده‌اند. شاخص‌های تحمل به تنش غیر زنده (ATI) و شاخص درصد حساسیت به تنش (SSPI) قادر هستند ژنوتیپ‌های با تحمل نسبی را از غیر متحمل‌ها متمایز کنند، در حالیکه شاخص تولید تنش و غیر تنش (SNPI) توانایی تشخیص ژنوتیپ‌های با عملکرد بالا و پایدار را در هر دو شرایط تنش و آبیاری کامل دارد (موسوی و همکاران، ۲۰۰۸). سی‌وسه‌مرده و همکاران (۲۰۰۶) گزارش کردند که در شرایط تنش ملایم، شاخص‌های STI، GMP و MP شاخص‌های موثری در انتخاب لاین‌های با عملکرد بالا در هر دو شرایط تنش و آبیاری کامل هستند. محمدی و همکاران (۲۰۱۰) گزارش کردند که ژنوتیپ‌های دارای شاخص YSI بالا، عملکرد بالا در شرایط تنش و عملکرد کم در شرایط آبیاری کامل دارند. همچنین گزارش شده است که، شاخص‌های STI و DI قادر به شناسایی ژنوتیپ‌هایی مناسب برای هر دو شرایط تنش و آبیاری کامل هستند، بنابراین می‌توان در شناسایی رقم‌های مورد نیاز در مناطقی که فاصله آبیاری‌ها زیاد است و یا مناطقی که در مراحل حساس رشدی با کمبود آب مواجه هستند استفاده کرد (جعفری و همکاران، ۲۰۰۹). فرناندز (۱۹۹۲) در ارزیابی عملکرد ژنوتیپ‌ها در محیط تنش و آبیاری کامل، ژنوتیپ‌های دارای عملکرد مطلوب در هر دو محیط را در گروه A، ژنوتیپ‌های با عملکرد مطلوب در شرایط آبیاری کامل را در گروه B، ژنوتیپ‌های دارای عملکرد مطلوب در شرایط تنش را در گروه C و ژنوتیپ‌های با عملکرد ضعیف در هر دو محیط را در گروه D تقسیم‌بندی کرد.

گندم دارای رقم‌های مختلف با تحمل متفاوت در برابر تنش خشکی است. بنابراین، لازم است برای استفاده بهتر از آب موجود در هر منطقه، رقم‌هایی که با حداقل آبیاری دارای عملکرد بالاتر و سازگاری بهتری هستند مشخص شوند. هدف از این آزمایش ارزیابی تعدادی از لاین‌ها و رقم‌های گندم نان و دوروم در شرایط تنش خشکی بعد از گلدهی، و آبیاری مطلوب از طریق مقایسه عملکرد دانه، طی دو سال زراعی و تعیین لاین‌ها

۱۳۵ کیلوگرم در هکتار N-P-K به زمین داده شد. پس از کشت تا زمان گلدهی، آبیاری با توجه به میزان بارندگی و پراکنش آن و طبق عرف منطقه، به صورت کاملاً یکسان در دو قطعه آبیاری کامل و تنش انجام شد و سپس در قطعه تنش، آبیاری به طور کامل قطع شد. مبارزه با علف‌های هرز باریک برگ و پهن برگ با استفاده از علف‌کش‌های آکسیال و گرانتار صورت گرفت. تجزیه و تحلیل‌های آماری و محاسبات مربوط به شاخص‌ها، با استفاده از نرم افزارهای SAS، Excel و Gene STAT انجام شد.

### نتایج و بحث

نتایج تجزیه واریانس مرکب نشان داد که اثر سال، تنش خشکی و ژنوتیپ بر عملکرد دانه در سطح یک درصد معنی‌دار بوده است. رقم‌های سیمره، روشن و یکورا روخو در شرایط آبیاری کامل و رقم‌های سیمره، روشن و کاپتی در شرایط تنش بیشترین عملکرد دانه را داشتند (داده‌ها آورده نشده است). ژنوتیپ‌ها بر اساس مقادیر هر شاخص در شاخص‌های مقاومت، از زیاد به کم و در شاخص‌های حساسیت از کم به زیاد، مرتب شده و رتبه بندی شدند (جدول ۴ و ۵). به دلیل تعداد زیاد ژنوتیپ‌ها (۱۶۸ لاین و رقم) و این موضوع که هدف، انتخاب ژنوتیپ‌های متحمل و حساس به تنش است که عملاً در دو انتهای جدول برای هر شاخص قرار می‌گیرند، بنابراین در جدول ۴ و ۵ فقط ۲۵ ژنوتیپ اول (متحمل به تنش) و ۱۵ ژنوتیپ آخر (حساس به تنش) بر اساس رتبه هر ژنوتیپ آورده شده و میانه جدول حذف شده است. در جدول ۴، حداکثر عملکرد در شرایط آبیاری کامل مربوط به ژنوتیپ‌های ۵۵ (سیمره)، ۱۰۰ (روشن) و ۱۶۶ (یکورا روخو) است. در شرایط تنش نیز دو ژنوتیپ ۵۵ و ۱۰۰ جایگاه خود را حفظ کرده ولی رتبه سه را ژنوتیپ ۱۲۴ (کاپتی) در اختیار گرفته است و ژنوتیپ ۱۶۶ که در شرایط آبیاری کامل رتبه سه بود در شرایط تنش به رتبه ۱۴ تنزل یافته است که نشان دهنده تاثیرپذیری این ژنوتیپ از تنش اعمال شده است. با نگاهی به رتبه‌های بعدی در این دو ستون متوجه می‌شویم که بعضی از ژنوتیپ‌ها مانند ۱۳۰، ۱۳۹، ۱۰۲ و ۱۲۰ در شرایط تنش نسبت به آبیاری کامل تنزل رتبه و ژنوتیپ‌های ۹۰، ۱۲۴، ۱۲ و ۱۱۴ ارتقای رتبه داشته‌اند. این موضوع بیانگر عملکرد متفاوت ژنوتیپ‌ها در شرایط آبیاری کامل و تنش است. با نگاهی به انتهای دو ستون مربوط به عملکرد مشاهده می‌کنیم که ژنوتیپ ۹۹ در شرایط آبیاری کامل و ژنوتیپ ۳۴ در شرایط تنش کم‌ترین عملکرد یعنی رتبه ۱۶۸ را به خود اختصاص داده‌اند.

و رقم‌هایی است که در هر دو شرایط تنش و آبیاری کامل، عملکرد بهتری دارند و همچنین تعیین شاخص‌هایی است که بتوان بر اساس آن‌ها رقم‌ها و لاین‌های متحمل به خشکی انتهای فصل را از حساس جدا کرد.

### مواد و روش‌ها

در این بررسی تعداد ۱۶۸ لاین و رقم گندم نان و دوروم، شامل ۱۵۰ لاین خالص گندم نان حاصل از تلاقی رقم بهاره چینی (Chinese Spring) و یکورا روخو (Yecora Rojo) همراه با والدین، ۱۴ لاین و رقم شناخته شده گندم نان (پیکافلور، پیشتاز، فلات، چمران، آذر، اکبری، نیک‌نژاد، کویر، روشن، سیروان، سیستان، DN11، سرخ‌تخم، مرودشت) و دو رقم گندم دوروم (سیمره و کاپتی) (جدول ۲)، در قالب آزمایش آلفالاین در شرایط آبیاری مطلوب و تنش خشکی بعد از گلدهی، هر کدام با دو تکرار مورد بررسی قرار گرفتند. هر تکرار به دلیل تعداد زیاد ژنوتیپ به ۴ زیر بلوک شکسته شد. هر زیر بلوک شامل ۴۲ لاین یا رقم بود که هر لاین یا رقم در دو خط به فاصله ۲۰ سانتی‌متر روی یک پشته به طول یک متر و عرض ۶۰ سانتی‌متر کشت شد. پس از برداشت، وزن دانه هر واحد آزمایشی، به عنوان عملکرد دانه با واحد گرم اندازه‌گیری شد. لازم به ذکر است که لاین‌های خالص استفاده شده در این تحقیق، توسط آقای دکتر بهمن اهدایی برای خصوصیات متفاوت ریشه و بعضی خصوصیات دیگر مرتبط با تحمل به خشکی به روش بالک تک بذر تهیه شده بودند. در این بررسی ۱۵ شاخص تحمل و حساسیت به خشکی مورد استفاده قرار گرفتند که لیست آن‌ها در جدول ۱ ارائه شده است. محل اجرای پروژه، ایستگاه تحقیقات کشاورزی زرقان وابسته به مرکز تحقیقات آموزش کشاورزی و منابع طبیعی فارس، واقع در شهر زرقان، حدود ۳۰ کیلومتری شمال شرقی شیراز، دارای طول جغرافیایی ۵۲ درجه و ۴۳ دقیقه شرقی، عرض ۲۹ درجه و ۴۶ دقیقه شمالی، متوسط ارتفاع از سطح دریا ۱۶۰۴ متر، متوسط بارندگی سالیانه ۳۴۵ میلی‌متر، متوسط درجه حرارت سالیانه ۱۵/۸ درجه سانتی‌گراد و EC آب آبیاری ۳ میلی‌موس بر متر است. ایستگاه زرقان دارای آب و هوای معتدل و از ایستگاه‌های اصلی اصلاح و تولید رقم‌های گندم در کشور می‌باشد. میانگین دما و بارندگی در دو فصل زراعی ۹۱-۱۳۹۰ و ۹۲-۱۳۹۱ در جدول ۳ ارائه شده است. در هر دو سال، زمین محل اجرای آزمایش در سال قبل آیش بوده و تهیه زمین شامل دو شخم بهاره و پاییزه، دیسک و تسطیح بود. کود مورد نیاز با توجه به آزمون خاک، ۱۰۰-۹۰-

جدول ۱- شاخص‌های تحمل و حساسیت به خشکی و فرمول‌های مربوطه

ردیف	شاخص به فارسی	شاخص به انگلیسی	فرمول	منبع
۱	شاخص حساسیت به تنش	Stress Susceptibility Index	$SSI=(1-(Y_s/Y_p))/1-(\bar{Y}_s/\bar{Y}_p)$	(Fisher and Maurer 1978)
۲	شاخص تحمل	Tolerance	$TOL=Y_p-Y_s$	(Rosille and Hamblin 1981)
۳	شاخص میانگین بهره‌وری	Mean Productivity	$MP=(Y_p+Y_s)/2$	(Rosille and Hamblin 1981)
۴	شاخص تحمل به تنش	Stress Tolerance index	$STI=(Y_p \times Y_s)/(\bar{Y}_p)^2$	(Fernandez 1992)
۵	میانگین هندسی بهره‌وری	Geometric Mean Productivity	$GMP=(Y_p \times Y_s)^{0.5}$	(Fernandez 1992)
۶	میانگین هارمونیک بهره‌وری	Harmonic Mean of Productivity	$HARM=(2 \times (Y_p \times Y_s))/(Y_p+Y_s)$	(Fernandez 1992)
۷	شاخص خشکی نسبی	Relative Drought Index	$RDI=(Y_s/Y_p)/(\bar{Y}_s/\bar{Y}_p)$	(Fisher and Maurer 1978)
۸	شاخص عملکرد	Yield Index	$YI=Y_s/\bar{Y}_s$	(Gavuzzi, Rizza et al. 1997)
۹	شاخص پایداری عملکرد	Yield Stability Index	$YSI=Y_s/Y_p$	(Bousslama and Schapaugh 1984)
۱۰	شاخص مقاومت به خشکی	Drought Resistance Index	$DI=Y_s \times (Y_s/Y_p)/\bar{Y}_s$	(Lan 1998)
۱۱	شاخص تغییر یافته تحمل به تنش	Modified Stress Tolerance index	$MSTI=K_1STI \quad (K_1=Y_p^2/\bar{Y}_p^2 \text{ and } K_2=Y_s^2/\bar{Y}_s^2)$	(Farshadfar and Sutka 2002)
۱۲	شاخص تحمل به تنش غیر زنده	Abiotic Tolerance Index	$ATI=[(Y_p-Y_s)/(\bar{Y}_p/\bar{Y}_s)] \times (Y_p \times Y_s)^{0.5}$	(Moosavi, Yazdi Samadi et al. 2008)
۱۳	شاخص درصد حساسیت به تنش	Stress Susceptibility Percentage Index	$SSPI=[(Y_p-Y_s)/2Y_p] \times 100$	(Moosavi et al., 2008)
۱۴	شاخص تولید تنش و غیر تنش	Stress Non-Stress Production Index	$SNPI=[(Y_p+Y_s)/(Y_p-Y_s)]^{0.5} \times (Y_p \times Y_s \times Y_s)$	(Moosavi et al., 2008)
۱۵	شاخص حساسیت به خشکی	Sensitivity drought index	$SDI=(Y_p-Y_s)/Y_p$	(Farshadfar and Javadinia 2011)

\*  $\bar{Y}_s$  و  $\bar{Y}_p$  به ترتیب میانگین عملکرد همه ژنوتیپ‌ها در شرایط بدون تنش و تنش و میانگین عملکرد هریک از ارقام یا ژنوتیپ‌ها در این دو شرایط می‌باشند.

جدول ۲- لیست رقم‌های مورد استفاده در آزمایش و شماره آن‌ها در تجزیه و تحلیل‌های آماری

نام رقم	پیکافلور	پیشناز	فلات	چمران	سیمره	آذر	اکبری	نیک‌نژاد	کویر
شماره	۱۲	۲۱	۴۱	۴۴	۵۵	۸۰	۹۰	۹۱	۹۴
نام رقم	روشن	سیروان	سیستان	کاپتی	DN11	سرخ‌تخم	مروثشت	بهاره چینی	یکورا روخو
شماره	۱۰۰	۱۰۲	۱۱۰	۱۲۴	۱۳۰	۱۳۹	۱۵۹	۱۶۲	۱۶۶

جدول ۳- آمار هواشناسی مربوط به سال‌های زراعی ۹۱-۱۳۹۰ و ۹۲-۱۳۹۱ در ایستگاه زرقان

	مهر	آبان	آذر	دی	بهمن	اسفند	فروردین	اردیبهشت	خرداد	تیر	مرداد	شهریور
سال اول	بارندگی (میلی‌متر)	۰	۲۶/۸	۴۶/۴	۵۱/۵	۱۰۹/۶	۲۲/۳	۴۳/۷	۰	۰	۰	۵/۲
	متوسط دما (سانتی‌گراد)	۲۰/۵	۲۵/۹	۶/۵	۷/۶	۵/۷	۷/۹	۱۳/۱	۲۰	۲۴/۹	۲۸/۳	۲۷/۷
سال دوم	بارندگی (میلی‌متر)	۴/۵	۲۵/۴	۱۳۴/۱	۴۳/۹	۳۰/۴	۲۰/۴	۹۵/۱	۲۳/۶	۰	۸/۴	۰
	متوسط دما (سانتی‌گراد)	۲۰/۵	۱۴/۵	۷/۷	۵/۷	۸/۸	۱۱/۲	۱۴/۴	۱۶/۹	۲۹/۲	۲۹/۲	۲۵/۷

ژنوتیپ‌های ۱۰۲ (سیروان) و ۱۶۶ به عنوان حساس‌ترین‌ها معرفی شده‌اند. در دسته سوم که شامل ATI و SNPI است ژنوتیپ‌های ۵۵ و ۱۶۶ به عنوان حساس‌ترین‌ها معرفی شده‌اند. با توجه به نتایج فوق به نظر می‌رسد که شاخص‌های ارایه شده در جدول ۵، فقط ژنوتیپ‌های با عملکرد کم و حداقل تفاوت بین عملکرد تنش و آبیاری کامل را به عنوان متحمل تشخیص داده‌اند و نمی‌توانند در شناسایی و معرفی ژنوتیپ‌های با عملکرد مطلوب و بالا در شرایط تنش و آبیاری کامل موثر باشند. در جدول ۶ همبستگی شاخص‌ها با هم و همچنین با عملکرد دانه در شرایط آبیاری کامل و تنش آورده شده است. شاخص‌های HARM، GMP، STI، MP، DI، YI، MSTIs و MSTIp همبستگی مثبت (بالای ۰/۸۶) و معنی‌داری با عملکرد در شرایط تنش دارند. عملکرد در شرایط آبیاری کامل نیز همبستگی مثبت (بالای ۰/۸۳) و معنی‌داری با شاخص‌های MP، GMP، HARM، STI، MSTIp، YI، ATI و MSTIs دارد که نشان می‌دهد این شاخص‌ها در تشخیص ژنوتیپ‌های با عملکرد بالا در شرایط تنش و آبیاری کامل بسیار کارا هستند. مجیدی و همکاران (۲۰۱۱) گزارش کردند که عملکرد در شرایط آبیاری کامل همبستگی مثبت و معنی‌داری با شاخص‌های TOL، MP، GMP، STI و HARM نشان داد. آن‌ها همچنین گزارش کردند که همبستگی بین عملکرد در شرایط تنش و شاخص‌ها نشان می‌دهد که انتخاب براساس آن شاخص‌ها ممکن است عملکرد در شرایط تنش و آبیاری کامل را افزایش دهد. فرشادفر و همکاران (۲۰۰۲) نیز معتقد بودند که مناسب‌ترین شاخص برای انتخاب ژنوتیپ‌های متحمل به تنش، شاخصی است که همبستگی بالایی با عملکرد در شرایط تنش و آبیاری کامل داشته باشد.

براساس شاخص‌های STI، GMP، HARM، MSTI در شرایط بدون تنش، MP و YI سه ژنوتیپ ۵۵، ۱۰۰ و ۱۲۴ به ترتیب رتبه اول تا سوم را در اختیار دارند و به عنوان متحمل به تنش در نظر گرفته می‌شوند. براساس شاخص DI همین سه ژنوتیپ با تغییر در رتبه آن‌ها ژنوتیپ‌های برتر و متحمل به تنش معرفی شده‌اند. به رغم هماهنگی خوب در سه رتبه اول این ۸ شاخص، در رتبه‌های بعدی اختلاف‌هایی هم از نظر ژنوتیپ‌ها و هم رتبه آن‌ها به چشم می‌خورد. در انتهای جدول ۴ هرچند عمدتاً چهار ژنوتیپ ۹۹، ۱، ۱۵۴ و ۳۴ به عنوان حساس‌ترین ژنوتیپ‌ها معرفی شده‌اند اما رتبه‌های آن‌ها در بین شاخص‌ها متفاوت است. علاوه براین، گرچه شاخص DI در معرفی ژنوتیپ ۳۴ و ۱ هماهنگ با سایر شاخص‌ها عمل نموده اما ژنوتیپ ۹۹ در میان حساس‌ترین‌ها نیست و ژنوتیپ‌های ۱۶۲ و ۱۸ به عنوان سومین و چهارمین از نظر حساسیت به تنش معرفی شده‌اند. مجیدی و همکاران (۲۰۱۱) و طالبی و همکاران (۲۰۰۹) گزارش کردند که شاخص‌های STI، GMP، HARM و MP می‌توانند ژنوتیپ‌هایی را که هم در شرایط نرمال و هم در شرایط تنش عملکرد بالایی دارند، شناسایی کنند. فرشادفر و همکاران (۲۰۱۲) نیز گزارش کردند که STI، GMP، MP، DI، YI و MSTI می‌توانند ژنوتیپ‌های متحمل و دارای عملکرد بالا در هر دو شرایط تنش و آبیاری کامل را شناسایی و معرفی کنند.

در جدول ۵ (به دلیل تفاوت در نحوه مرتب کردن داده‌ها ادامه جدول شاخص‌ها، با شماره جدید مشخص شده است) در شاخص‌های حساسیت SSI، SDI، SSPI و TOL، ژنوتیپ‌ها بر اساس مقدار رتبه، از کم به زیاد مرتب شده‌اند. در تمام شاخص‌های SSI، SDI، SSPI، TOL، ATI، YSI و RDI سه ژنوتیپ ۹۹، ۱۱ و ۱۵۶ به عنوان متحمل البته با تفاوت‌هایی در رتبه شناسایی شده‌اند. در شاخص SNPI ژنوتیپ اول و دوم ۹۹ و ۱۱ است اما ژنوتیپ سوم ۱۵۰ است و ژنوتیپ ۱۵۶ در رتبه پنجم قرار گرفته است. هماهنگی در معرفی ژنوتیپ‌های متحمل به تنش، بین شاخص‌های بالا (جدول ۵) در معرفی ژنوتیپ‌های حساس وجود ندارد و ژنوتیپ‌های حساس معرفی شده توسط این شاخص‌ها، به سه دسته قابل تقسیم‌بندی هستند. دسته اول شامل شاخص‌های حساسیت SSI و SDI و شاخص‌های تحمل به تنش YSI و RDI است که در آن‌ها ژنوتیپ‌های ۱۶۲، ۱۸، ۳۱ و ۳۴ البته با تفاوت اندک در رتبه، به عنوان ژنوتیپ‌های حساس معرفی شده‌اند. دسته دو شامل دو شاخص حساسیت به تنش SSPI و TOL است که در آن‌ها

جدول ۴- رتبه‌بندی‌های متحمل و حساس انتخاب شده و رتبه آن‌ها بر اساس شاخص‌های تحمل به خشکی

R	Yp	Ys	STI	GMP	HARM	MSTI(p)	MSTI(s)	MP	YI	Di	All Tol
۱	۵۵	۵۵	۵۵	۵۵	۵۵	۵۵	۵۵	۵۵	۵۵	۱۰۰	۵۵
۲	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۲۴	۱۰۰
۳	۱۶۶	۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴	۵۵	۱۲۴
۴	۱۳۰	۹۰	۹۰	۹۰	۹۰	۱۳۰	۹۰	۱۳۰	۹۰	۹۴	۹۰
۵	۱۳۹	۱۳۰	۱۳۰	۱۳۰	۱۳۰	۹۰	۹۴	۹۰	۱۱۴	۱۱۴	۱۳۰
۶	۹۰	۱۱۴	۱۶۶	۱۶۶	۱۲	۱۶۶	۱۳۰	۱۶۶	۱۳۰	۹۰	۱۲
۷	۱۲۴	۱۲	۱۲	۱۳۹	۱۱۴	۱۳۹	۴۶	۱۳۹	۴۶	۴۶	۴۶
۸	۱۰۲	۴۶	۱۳۹	۱۲	۱۳۹	۱۲	۱۱۴	۱۲	۹۴	۱۲	۱۱۴
۹	۱۲۰	۹۴	۱۱۴	۱۱۴	۱۶۶	۴۶	۱۲	۱۱۴	۱۲	۶۸	۱۳۹
۱۰	۴۳	۱۳۹	۴۶	۴۶	۴۶	۱۱۰	۱۶۶	۴۶	۱۳۹	۱۳۰	۳۲
۱۱	۱۲	۳۲	۹۴	۹۲	۳۲	۹۴	۱۳۹	۹۲	۹۲	۳۲	۹۲
۱۲	۱۱۰	۹۲	۱۱۰	۳۲	۹۲	۱۱۴	۳۲	۳۲	۴۴	۴۴	۹۴
۱۳	۲۱	۴۴	۹۲	۱۱۰	۹۴	۳۲	۴۴	۱۱۰	۳۲	۶۳	۴۴
۱۴	۹۲	۱۶۶	۳۲	۹۴	۱۱۰	۱۲۰	۹۲	۴۳	۱۶۶	۹۲	۴۳
۱۵	۱۱۴	۸۰	۴۴	۴۳	۴۴	۹۲	۱۱۰	۱۲۰	۶۳	۶۹	۸۰
۱۶	۳۲	۶۳	۴۳	۴۴	۸۰	۴۳	۱۰۲	۲۱	۸۰	۱۱۳	۱۶۶
۱۷	۷۵	۱۱۰	۱۲۰	۱۲۰	۴۳	۲۱	۶۳	۴۴	۱۱۰	۸۰	۱۱۰
۱۸	۴۵	۶۸	۲۱	۸۰	۲۱	۱۰۲	۴۳	۹۴	۴۳	۱۳۹	۶۳
۱۹	۸۰	۴۳	۸۰	۲۱	۱۲۰	۴۴	۸۰	۸۰	۶۸	۴۷	۸۲
۲۰	۴۰	۲۱	۶۳	۶۳	۶۳	۴۰	۲۹	۱۰۲	۲۱	۴۳	۲۱
۲۱	۴۶	۴۷	۱۰۲	۴۵	۴۵	۸۰	۴۰	۶۳	۴۷	۱۴۶	۱۶۴
۲۲	۴۴	۸۲	۴۰	۴۰	۱۶۴	۲۹	۲۱	۴۵	۱۲۰	۱۳۲	۱۳۲
۲۳	۶۳	۱۶۴	۴۵	۱۶۴	۴۰	۶۳	۱۳۲	۴۰	۸۲	۹۵	۴۷
۲۴	۸۲	۱۲۰	۸۲	۸۲	۸۲	۴۵	۶۸	۸۲	۱۳۲	۱۳۳	۱۲۰
۲۵	۱۶۴	۶۹	۱۶۴	۱۰۲	۴۷	۸۲	۱۲۰	۱۶۴	۱۶۴	۵۸	۱۳۳

R	Yp	Ys	STI	GMP	HARM	MSTI(p)	MSTI(s)	MP	YI	Di	All Tol
۱۵۴	۱۴۸	۱۸	۱۵	۱۱۸	۱۳	۶۰	۱۴۵	۱۱۸	۱۵۰	۱۱۸	۱۳
۱۵۵	۷۳	۱۵	۶۰	۱۴۵	۱۵	۱۵۶	۱۱۸	۱۴۵	۱۱۸	۶۴	۱۱۹
۱۵۶	۱۴۹	۱۱۸	۱۴۵	۱۵۷	۱۴۵	۱۴۵	۱۵	۱۱۹	۱۴۷	۱۵	۱۶۲
۱۵۷	۱۱	۱۴۷	۱۵۷	۶۰	۵۴	۱۱۹	۱۴۷	۱۵۷	۱۵	۱۳۷	۷۳
۱۵۸	۱۵۶	۱۳	۵۴	۵۴	۶۰	۵۴	۱۳	۵۴	۱۳	۳۲	۱۴۹
۱۵۹	۱۱۹	۶۰	۱۴۸	۷۳	۱۵۰	۱۵۷	۱۵۰	۷۳	۱۸	۱۴۷	۱۵۷
۱۶۰	۶۴	۱۶۲	۷۳	۱۵۰	۲۲	۷۳	۲۲	۱۴۹	۶۴	۱۳	۵۴
۱۶۱	۱۵۷	۶۴	۱۵۰	۱۴۹	۷۳	۱۴۹	۱۴۸	۱۴۸	۱۶۲	۷۳	۶۴
۱۶۲	۳۴	۷۳	۱۴۹	۲۲	۱۴۹	۶۴	۱۴۹	۱۵۰	۷۳	۱۴۹	۱۴۸
۱۶۳	۵۴	۱۴۹	۲۲	۱۴۸	۶۴	۱۵۰	۶۴	۶۴	۱۴۸	۱۴۸	۱۵۰
۱۶۴	۱۵۰	۱۴۸	۶۴	۶۴	۱۴۸	۲۲	۷۳	۲۲	۱۴۹	۱۵۴	۱۵۴
۱۶۵	۲۲	۱۵۴	۳۴	۳۴	۱۵۴	۳۴	۱۵۴	۳۴	۱۵۴	۱۸	۲۲
۱۶۶	۱	۹۹	۱۵۴	۱۵۴	۳۴	۱	۳۴	۱	۹۹	۱۶۲	۳۴
۱۶۷	۱۵۴	۱	۱	۱	۱	۱۵۴	۱	۱۵۴	۳۴	۱	۱
۱۶۸	۹۹	۳۴	۹۹	۹۹	۹۹	۹۹	۹۹	۹۹	۱	۳۴	۹۹

\* All TOL: رتبه جدید که بر اساس جمع رتبه (Rank sum) شاخص‌های تحمل به تنش محاسبه شده است.

\* R: رتبه ژنوتیپ‌ها بر اساس تحمل به تنش خشکی

جدول ۵- ژنوتیپ‌های متحمل و حساس و رتبه آن‌ها براساس شاخص‌های تحمل و حساسیت به خشکی

R	Yp	Ys	SSI	SDI	SSPI	TOL	ATI	YSI	RDI	SNPI	*All SUS
۱	۵۵	۵۵	۱۱	۱۱	۹۹	۹۹	۹۹	۱۱	۱۱	۹۹	۱۱
۲	۱۰۰	۱۰۰	۱۵۶	۹۹	۱۱	۱۱	۱۵۶	۹۹	۹۹	۱۱	۹۹
۳	۱۶۶	۱۲۴	۹۹	۱۵۶	۱۵۶	۱۵۶	۱۱	۱۵۶	۱۵۶	۱۵۰	۱۵۶
۴	۱۳۰	۹۰	۷۰	۶۸	۷۰	۷۰	۱۵۰	۶۸	۶۸	۱۵۷	۷۰
۵	۱۳۰	۱۳۰	۹۴	۹۴	۵۴	۷۲	۵۴	۹۴	۹۴	۱۵۶	۷۲
۶	۹۰	۱۱۴	۷۲	۷۰	۷۲	۵۴	۷۲	۷۰	۷۰	۵۴	۵۸
۷	۱۲۴	۱۲	۱۱۳	۱۱۳	۵۳	۵۳	۷۰	۱۱۳	۵۸	۷۲	۱۱۳
۸	۱۰۲	۴۶	۶۸	۵۸	۵۸	۵۸	۲۲	۵۸	۱۱۳	۱۵۴	۹۵
۹	۱۲۰	۹۴	۵۸	۷۲	۹۵	۱۱۳	۳۸	۷۲	۹۵	۳۸	۶۸
۱۰	۴۳	۱۳۹	۲۵	۹۵	۶۸	۹۵	۱۱۹	۹۵	۷۲	۲۲	۵۳
۱۱	۱۲	۳۲	۴۶	۲۵	۱۵۷	۲۵	۱۵۴	۲۵	۲۵	۱۱۹	۲۵
۱۲	۱۱۰	۹۲	۶۹	۴۶	۱۱۳	۳۸	۷۶	۴۶	۴۶	۱	۵۴
۱۳	۲۱	۴۴	۱۰۳	۵۳	۱۲۱	۱۵۷	۱۵۷	۵۳	۵۳	۷۶	۱۱۷
۱۴	۹۲	۱۶۶	۹۵	۱۱۴	۷۶	۷۶	۱۱۷	۱۱۴	۱۱۴	۳۴	۱۲۱
۱۵	۱۱۴	۸۰	۵۳	۶۹	۲۲	۶۸	۵۳	۶۹	۶۹	۷۰	۹۴
۱۶	۳۲	۶۳	۱۱۴	۱۰۳	۲۵	۲۲	۱۲۱	۱۰۳	۱۰۳	۶۰	۱۱۵
۱۷	۷۵	۱۱۰	۵۴	۱۲۱	۱۱۹	۱۱۷	۵۸	۱۲۱	۱۲۱	۵۱	۷۶
۱۸	۴۵	۶۸	۱۱۵	۱۴۶	۱۱۷	۱۵۰	۲۵	۱۴۶	۱۴۶	۵۳	۱۵۷
۱۹	۸۰	۴۳	۱۱۷	۵۴	۳۸	۱۲۱	۹۵	۵۴	۱۵۷	۱۴۸	۳۸
۲۰	۴۰	۲۱	۳۸	۱۵۷	۱۵۰	۱۱۹	۱۲۳	۱۵۷	۱۱۲	۱۱۷	۱۱۲
۲۱	۴۶	۴۷	۱۴۶	۱۱۲	۹۴	۹۴	۸۳	۱۱۲	۵۴	۶۴	۱۰۳
۲۲	۴۴	۸۲	۱۲۱	۱۱۷	۱۱۵	۱۱۵	۱۱۳	۱۱۷	۱۱۷	۱۲۱	۱۷
۲۳	۶۳	۱۶۴	۱۰۰	۱۱۵	۱۷	۱۰۳	۹۷	۱۱۵	۱۱۵	۶۸	۸۵
۲۴	۸۲	۱۲۰	۷۶	۷۶	۱۱۲	۱۷	۱۰۵	۷۶	۱۲۴	۱۴۵	۱۲۳
۲۵	۱۶۴	۶۹	۱۱۲	۱۲۴	۹۷	۹۷	۶۴	۱۲۴	۷۶	۱۴۹	۱۴۶
R	Yp	Ys	SSI	SDI	SSPI	TOL	ATI	YSI	RDI	SNPI	*All SUS
۱۵۴	۱۴۸	۱۸	۱۳۷	۳	۱۳۹	۱۸	۱۰۰	۳	۷۵	۷۹	۶۱
۱۵۵	۷۳	۱۵	۱۵۸	۱۳۶	۸۹	۳۵	۴۰	۱۳۶	۳	۱۰۲	۶۷
۱۵۶	۱۴۹	۱۱۸	۳۵	۶	۷۴	۴۳	۹۱	۶	۶۶	۸۹	۳۵
۱۵۷	۱۱	۱۴۷	۱۳۶	۱۰۲	۳۱	۳۱	۱۳۰	۱۰۲	۴۲	۱۲۴	۷۸
۱۵۸	۱۵۶	۱۳	۶۷	۴۲	۳۵	۶۱	۶۷	۴۲	۶	۴۵	۴۲
۱۵۹	۱۱۹	۶۰	۹۱	۱۳۷	۹۱	۹۱	۱۱۰	۱۳۷	۹۱	۷۵	۳۱
۱۶۰	۶۴	۱۶۲	۷۸	۹۱	۱۶۲	۷۸	۲۱	۹۱	۱۳۷	۴۰	۷۵
۱۶۱	۱۵۷	۶۴	۱	۶۷	۱۲۰	۶۷	۷۵	۶۷	۶۷	۹۰	۱۲۰
۱۶۲	۳۴	۷۳	۴۲	۷۸	۶۷	۵۵	۱۳۹	۷۸	۷۸	۱۲۰	۱
۱۶۳	۵۴	۱۴۹	۶۱	۱	۴۲	۱۶۲	۴۲	۱	۱	۲۱	۱۸
۱۶۴	۱۵۰	۱۴۸	۱۰۲	۳۵	۷۸	۷۵	۴۳	۳۵	۳۵	۱۳۹	۱۶۲
۱۶۵	۲۲	۱۵۴	۳۱	۳۴	۵۵	۱۲۰	۱۰۲	۳۴	۳۴	۱۱۰	۱۶۶
۱۶۶	۱	۹۹	۳۴	۳۱	۷۵	۴۲	۱۲۰	۳۱	۱۸	۱۳۰	۱۰۲
۱۶۷	۱۵۴	۱	۱۸	۱۸	۱۶۶	۱۶۶	۱۶۶	۱۸	۳۱	۱۶۶	۵۵
۱۶۸	۹۹	۳۴	۱۶۲	۱۶۲	۱۰۲	۱۰۲	۵۵	۱۶۲	۱۶۲	۵۵	۳۴

\* All SUS: رتبه جدید که براساس جمع رتبه (Rank sum) شاخص‌های حساسیت به تنش محاسبه شده است

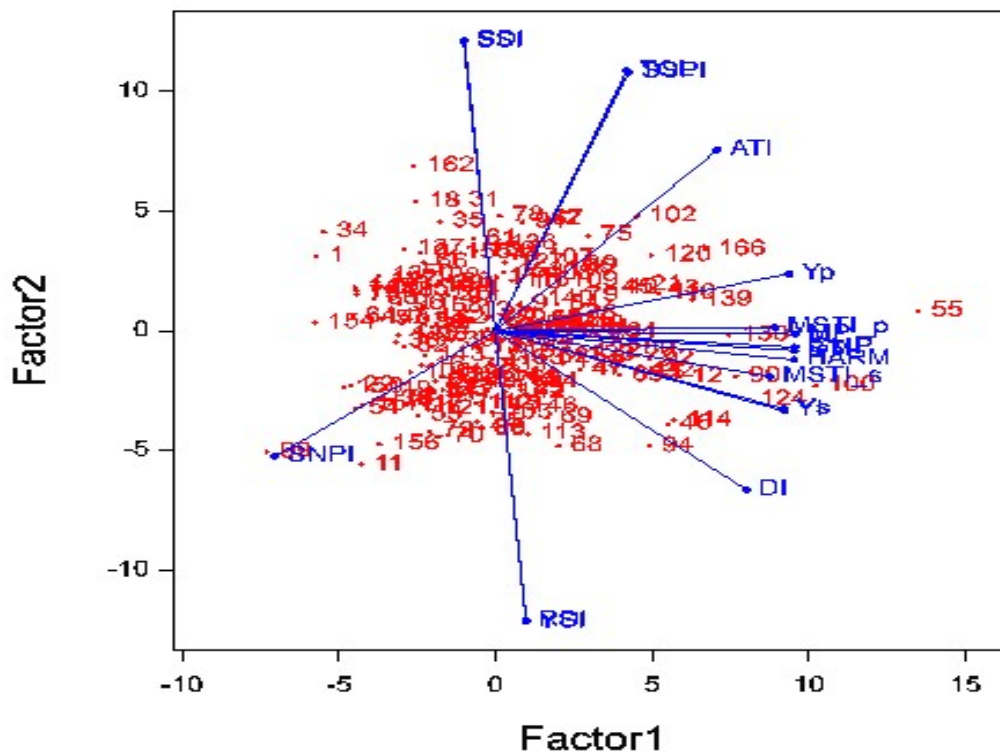
\* R: رتبه ژنوتیپ‌ها براساس تحمل به تنش خشکی



جدول ۶ - ضرایب همبستگی بین شاخص‌های تحمل و حساسیت به خشکی و عملکرد در شرایط تنش و بدون تنش

ATI	۱																	
DI	۰/۲۶ <sup>ns</sup>	۱																
GMP	۰/۷۰ <sup>**</sup>	۰/۸۶ <sup>**</sup>	۱															
HARM	۰/۶۷ <sup>**</sup>	۰/۸۸ <sup>**</sup>	۱/۰۰ <sup>**</sup>	۱														
MP	۰/۷۳ <sup>**</sup>	۰/۸۴ <sup>**</sup>	۱/۰۰ <sup>**</sup>	۱/۰۰ <sup>**</sup>	۱													
MSTIp	۰/۷۱ <sup>**</sup>	۰/۷۴ <sup>**</sup>	۰/۸۹ <sup>**</sup>	۰/۸۹ <sup>**</sup>	۰/۹۰ <sup>**</sup>	۱												
MSTIs	۰/۵۶ <sup>**</sup>	۰/۸۴ <sup>**</sup>	۰/۸۹ <sup>**</sup>	۰/۸۹ <sup>**</sup>	۰/۸۸ <sup>**</sup>	۰/۹۷ <sup>**</sup>	۱											
RDI	-۰/۵۰ <sup>**</sup>	۰/۶۱ <sup>**</sup>	۰/۱۶ <sup>ns</sup>	۰/۲۰ <sup>ns</sup>	۰/۱۱ <sup>ns</sup>	۰/۰۷ <sup>ns</sup>	۰/۲۲ <sup>ns</sup>	۱										
SDI	۰/۵۱ <sup>**</sup>	-۰/۶۱ <sup>**</sup>	-۰/۱۶ <sup>ns</sup>	-۰/۲۰ <sup>ns</sup>	۰/۱۲ <sup>ns</sup>	-۰/۰۷ <sup>ns</sup>	-۰/۲۲ <sup>ns</sup>	-۱/۰۰ <sup>**</sup>	۱									
SNPI	-۰/۷۲ <sup>**</sup>	-۰/۴۰ <sup>**</sup>	-۰/۷۲ <sup>**</sup>	-۰/۷۱ <sup>**</sup>	۰/۷۴ <sup>**</sup>	-۰/۵۶ <sup>**</sup>	-۰/۵۰ <sup>**</sup>	۰/۳۵ <sup>**</sup>	-۰/۳۵ <sup>**</sup>	۱								
SSI	۰/۵۲ <sup>**</sup>	-۰/۶۱ <sup>**</sup>	-۰/۱۶ <sup>ns</sup>	-۰/۲۰ <sup>ns</sup>	-۰/۱۲ <sup>ns</sup>	-۰/۰۸ <sup>ns</sup>	-۰/۲۲ <sup>ns</sup>	-۰/۹۸ <sup>**</sup>	۰/۹۹ <sup>**</sup>	-۰/۳۴ <sup>**</sup>	۱							
SSPI	۰/۸۹ <sup>**</sup>	-۰/۱۱ <sup>ns</sup>	۰/۳۹ <sup>**</sup>	۰/۳۵ <sup>**</sup>	۰/۴۴ <sup>**</sup>	۰/۴۲ <sup>**</sup>	۰/۲۵ <sup>ns</sup>	-۰/۸۱ <sup>**</sup>	۰/۸۱ <sup>**</sup>	-۰/۶۶ <sup>**</sup>	۰/۸۰ <sup>**</sup>	۱						
STI	۰/۶۹ <sup>**</sup>	۰/۸۶ <sup>**</sup>	۰/۹۹ <sup>**</sup>	۰/۹۹ <sup>**</sup>	۰/۹۸ <sup>**</sup>	۰/۹۵ <sup>**</sup>	۰/۹۵ <sup>**</sup>	۰/۱۶ <sup>ns</sup>	-۰/۱۶ <sup>ns</sup>	-۰/۶۷ <sup>**</sup>	-۰/۱۷ <sup>ns</sup>	۰/۳۸ <sup>**</sup>	۱					
TOL	۰/۹۰ <sup>**</sup>	-۰/۱۷ <sup>ns</sup>	۰/۳۹ <sup>**</sup>	۰/۳۵ <sup>**</sup>	۰/۴۳ <sup>**</sup>	۰/۴۱ <sup>**</sup>	۰/۲۴ <sup>ns</sup>	-۰/۸۱ <sup>**</sup>	۰/۸۱ <sup>**</sup>	-۰/۶۵ <sup>**</sup>	۰/۸۱ <sup>**</sup>	۱/۰۰ <sup>**</sup>	۰/۳۷ <sup>**</sup>	۱				
YI	۰/۵۳ <sup>**</sup>	۰/۹۵ <sup>**</sup>	۰/۹۷ <sup>**</sup>	۰/۹۸ <sup>**</sup>	۰/۹۶ <sup>**</sup>	۰/۸۶ <sup>**</sup>	۰/۹۰ <sup>**</sup>	۰/۳۷ <sup>**</sup>	-۰/۳۷ <sup>**</sup>	-۰/۶۱ <sup>**</sup>	-۰/۳۷ <sup>**</sup>	۰/۱۸ <sup>ns</sup>	۰/۹۷ <sup>**</sup>	۰/۱۸ <sup>ns</sup>	۱			
YSI	-۰/۵۱ <sup>**</sup>	۰/۶۱ <sup>**</sup>	۰/۱۶ <sup>ns</sup>	۰/۲۰ <sup>ns</sup>	۰/۱۲ <sup>ns</sup>	۰/۰۷ <sup>ns</sup>	۰/۲۲ <sup>ns</sup>	۱/۰۰ <sup>**</sup>	-۱/۰۰ <sup>**</sup>	۰/۳۵ <sup>**</sup>	-۰/۹۹ <sup>**</sup>	-۰/۸۱ <sup>**</sup>	۰/۱۶ <sup>ns</sup>	-۰/۸۱ <sup>**</sup>	۰/۳۷ <sup>**</sup>	۱		
Yp	۰/۸۵ <sup>**</sup>	۰/۷۱ <sup>**</sup>	۰/۹۷ <sup>**</sup>	۰/۹۵ <sup>**</sup>	۰/۹۸ <sup>**</sup>	۰/۸۸ <sup>**</sup>	۰/۸۳ <sup>**</sup>	-۰/۰۹ <sup>ns</sup>	۰/۰۹ <sup>ns</sup>	-۰/۸۰ <sup>**</sup>	۰/۰۸ <sup>ns</sup>	۰/۶۱ <sup>**</sup>	۰/۹۵ <sup>**</sup>	۰/۶۱ <sup>**</sup>	۰/۸۹ <sup>**</sup>	-۰/۰۹ <sup>ns</sup>	۱	
Ys	۰/۵۳ <sup>**</sup>	۰/۹۵ <sup>**</sup>	۰/۹۸ <sup>**</sup>	۰/۹۸ <sup>**</sup>	۰/۹۷ <sup>**</sup>	۰/۸۶ <sup>**</sup>	۰/۸۹ <sup>**</sup>	۰/۳۶ <sup>**</sup>	-۰/۳۶ <sup>**</sup>	-۰/۶۲ <sup>**</sup>	-۰/۳۶ <sup>**</sup>	۰/۱۹ <sup>ns</sup>	۰/۹۷ <sup>**</sup>	۰/۱۸ <sup>ns</sup>	۱/۰۰ <sup>**</sup>	۰/۳۶ <sup>**</sup>	۰/۸۹ <sup>**</sup>	۱
	ATI	DI	GMP	HARM	MP	MSTIp	MSTIs	RDI	SDI	SNPI	SSI	SSPI	STI	TOL	YI	YSI	Yp	Ys

\*\* : معنی‌دار در سطح یک درصد و ns غیر معنی‌دار



شکل ۱- بای پلات مولفه‌های اصلی

(Standard deviation) و در نهایت جمع رتبه (Rank Sum) و در نظر گرفتن همزمان هر ۸ شاخص فوق و رتبه بندی ژنوتیپ‌ها براساس معیار جدید مشاهده می‌شود که ژنوتیپ‌های ۵۵، ۱۰۰ و ۱۲۴ به عنوان متحمل‌ترین و ۱، ۹۹ و ۳۴ به عنوان حساس‌ترین‌ها معرفی شده‌اند (جدول ۴). چهار شاخص SSI، SDI، SSPI و TOL نیز دارای همبستگی مثبت و بالایی بین خود هستند ولی هیچکدام دارای همبستگی مثبت و معنی‌دار با عملکرد در شرایط تنش نیستند (جدول ۶). با مراجعه به شکل یک نیز مشاهده می‌شود که این چهار شاخص که همگی نیز شاخص حساسیت به تنش هستند را می‌توان در یک گروه

هشت شاخص STI، GMP، HARM، MSTI در شرایط نرمال، MSTI در شرایط تنش، YI، MP و DI دارای همبستگی بالا بین خود و همچنین با عملکرد در شرایط آبیاری کامل و تنش هستند (جدول ۶). از سوی دیگر با مراجعه به شکل (۱) که براساس ماتریس همبستگی شاخص‌ها و تجزیه به مولفه‌های اصلی ترسیم شده‌است، مشاهده می‌شود که شاخص‌های معرفی شده بالا (شاخص‌های جدول ۴) که همگی از شاخص‌های تحمل به تنش هستند، به همراه عملکرد در شرایط تنش و آبیاری کامل در یک گروه قرار گرفته‌اند. بنابراین با محاسبه میانگین رتبه (Rank Mean)، انحراف معیار رتبه

## نتیجه گیری

با جمع بندی کل مطالب بالا می توان به این نتیجه رسید که شاخص های میانگین هارمونیک (HARM)، میانگین هندسی بهره وری (GMP)، شاخص تحمل به تنش (STI)، میانگین بهره وری (MP)، مقاومت به خشکی (DI)، شاخص عملکرد (YI) و شاخص تغییر یافته تحمل به تنش (MSTIs) و بهترین معیارهای انتخاب در شرایط آزمایش برای تنش خشکی هستند و بر این اساس می توان رقم ها و لاین های سیمره، روشن، کاپتی، اکبری و DN11 را به عنوان متحمل ترین ژنوتیپ ها معرفی کرد.

## سپاسگزاری

از مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی فارس و مهندس احمدرضا نیکزاد به جهت ایجاد امکان اجرا و همکاری- های بی دریغ آقای محمدجواد مینو در اجرای آزمایشات مزرعه- ای، صمیمانه تشکر و قدردانی می نمایم.

قرار داد. با محاسبه جمع رتبه و رتبه بندی ژنوتیپ ها بر اساس این چهار شاخص ژنوتیپ های ۱۱، ۹۹ و ۱۵۶ به عنوان متحمل- ترین ها و ۳۴، ۵۵ و ۱۰۲ به عنوان حساس ترین ها به تنش معرفی شدند (جدول ۵). مشاهده می شود که ژنوتیپ های معرفی شده به عنوان متحمل، ژنوتیپ هایی با پتانسیل عملکرد کم هستند و این شاخص ها بیشتر بر حداقل تفاضل عملکرد در شرایط بدون تنش و تنش تاکید داشته اند و اگر هدف غربال ژنوتیپ هایی با عملکرد بالا در شرایط تنش باشد جواگو نخواهند بود. نقوی و همکاران (۲۰۱۳) در ذرت و فرشادفر و همکاران (۲۰۱۲) در گندم با در نظر گرفتن نمودار تجزیه به مولفه های اصلی و همبستگی شاخص ها با عملکرد در شرایط آبیاری کامل و تنش، شاخص- های GMP, STI, MP, DI, YI, K1STI و K2STI را به عنوان بهترین شاخص های جداکننده ژنوتیپ های با عملکرد بالا در هردو شرایط تنش و آبیاری کامل معرفی کردند و بر این اساس اقدام به معرفی ژنوتیپ های متحمل به خشکی نمودند.

## منابع

- متقی، م. ج.، گ. نجفیان و م. ر. بی همتا. ۱۳۸۸. اثر تنش خشکی آخر فصل بر عملکرد دانه و کیفیت نانوائی ژنوتیپ های گندم هگزاپلوئید. مجله علوم زراعی ایران. ۱۱(۳): ۲۹۰-۳۰۶.
- Bousslama, M. and W. Schapaugh. 1984. Stress tolerance in soybean. Part 1. Evaluation of three screening techniques for heat and drought tolerance. *Crop Sci.* 24: 933-937.
- Bray, E. A. 1997. Plant response to water deficit trends. *Plant Sci* 2: 48-54.
- Farshadfar, E., B. Jamshidi and M. Aghae. 2012. Biplot analysis of drought tolerance indicators in bread wheat landraces of Iran. *Intl J Agri Crop Sci.* 4(5): 226-233.
- Farshadfar, E. and J. Javadinia. 2011. Evaluation of Chickpea (*Cicer arietinum* L.) genotypes for drought tolerance. *Seed and Plant Improv J.* 27: 517-537.
- Farshadfar, E. and J. Sutka. 2002. Screening drought tolerance criteria in maize. *Acta Agron Hung.* 50(4): 411-416.
- Fernandez, G. C. 1992. Effective selection criteria for assessing plant stress tolerance. Proceedings of the International Symposium on Adaptation of Vegetables and other Food Crops to Temperature and Water Stres, Taiwan.
- Fisher, F. A. and R. Maurer. 1978. Drought resistance in spring wheat cultivars, I. Grain yield response. *Australian J. of Agric. Res.* 29: 897-912.
- Gavuzzi, P., F. Rizza, M. Palumbo, R. G. Campalino, G. L. Ricciardi and B. Borghi. 1997. Evaluation of field and laboratory predictors of drought and heat tolerance in winter cereals. *Plant Sci* 77: 523-531.
- Jafari, A., F. Paknejad and M. AL-Ahmaid. 2009. Evaluation of selection indices for drought tolerance of corn (*Zea mays* L.) hybrids. *Int J Plant Prod.* 3: 33-38.
- Jalal Kamali, M. R., H. Asadi and T. Najafi Mirak. 2009. Irrigated and dryland wheat research strategic program, Agricultural Research, Education and Extension Organization.
- Lan, J. 1998. Comparison of evaluating methods for agronomic drought resistance in crops. *Acta Agricult Bor-occid Sinic.* 7: 85-87.

- Majidi, M., V. Tavakoli, A. Mirlohi and M. R. Sabzalian. 2011. Wild safflower species (*Carthamus oxyacanthus* Bieb.): A possible source of drought tolerance for arid environments. *Aust. J. Crop Sci.* 5(8): 1055-1063.
- Mohammadi, R., M. Armion, D. Kahrizi and A. Amri. 2010. Efficiency of screening techniques for evaluating durum wheat genotypes under mild drought conditions. *Int J of Plant Product.* 4(1): 1735-1743.
- Moosavi, S. S., B. Yazdi Samadi, M. R. Naghavi, A. A. Zali, H. Dashti and A. Pourshahbazi, . 2008. Introduction of new indices to identify relative drought tolerance and resistance in wheat genotypes. *DESERT* 12: 165-178.
- Naghavi, M. R., A. Pouraboughadare and M. Khalili. 2013. Evaluation of Drought Tolerance Indices for Screening Some of Corn (*Zea mays* L.) Cultivars under Environmental Conditions. *Not Sci Biol.* 5(3): 388-393.
- Najafian, G., A. Jafarnejad, A. Ghandi and R. Nikooseresht. 2011. Adaptive traits related to terminal drought tolerance in hexaploid wheat (*Triticum aestivum* L.) genotypes. *Crop Breeding Journal* 1(1): 57-73.
- Rosille, A. A. and J. Hamblin 1981. Theoretical aspect of selection for yield in stress and non- stress environments. *Crop Sci* 21: 934-946.
- Sio-semardeg, A., A. Ahmadi, K. Poustini and V. Mohammadi. 2006. Evaluation of drought resistance indices under various environmental conditions. *Field CROP Res.* 98: 222-229.
- Talebi, R., F. Fayaz and A. M. Naji. 2009. Effective selection criteria for assessing drought stress tolerance in durum wheat (*Triticum durum* Desf.). *General and Appl Plant Physiol.* 35: 64-74.

## Evaluation of wheat cultivars and lines for terminal drought tolerance using drought tolerance and susceptibility indices

F. Hassani<sup>1</sup>, S. Housmand<sup>2</sup>, F. Rafiei<sup>3</sup>, A. Niazi<sup>4</sup>

Received: 2016-5-10 Accepted: 2016-8-16

### Abstract

In order to evaluate the performance of bread (*Triticum aestivum* L.) and durum (*Triticum turgidum* L. ssp. *durum*) wheat genotypes under drought stress conditions after anthesis and determination of the most suitable quantitative drought stress tolerance indices, this investigation was performed during 2011-12 and 2012-13 cropping season in Zarghan Agricultural Research Station. A number of 168 wheat lines/cultivars (166 bread wheat and 2 durum wheat) were evaluated in alpha lattice experiment with two replications under stress (no irrigation after anthesis) and full irrigation conditions. Results showed that Seymareh, Roshan and Yecora Rojo cultivars, under full irrigation and Seymareh, Roshan and Kapeti under stress conditions had maximum grain yield. With respect to positive and significant correlation of Harmonic Mean (HARM), Geometric Mean Productivity (GMP), Stress Tolerance index (STI), Mean Productivity (MP), Drought Resistance Index (DI), Yield Index (YI), Modified Stress Tolerance Index for stress (MSTIs) and Modified Stress Tolerance Index for irrigated conditions (MSTIp), with grain yield under stress (Ys) and full irrigation (Yp) conditions, this indices introduced as the best screening criteria in the experiment situations. Screening of drought tolerant genotypes was performed using Mean Rank and Rank standard deviation of selected indices, and Biplot analysis with regard to Principal Component Analysis (PCA). Finally, cultivars/lines of Seymareh, Roshan, Kapeti, Akbari and DN11 introduced as the most tolerant genotypes.

**Key words:** Wheat, drought tolerance after anthesis, drought tolerance indices, grain yield.

---

1- PhD Student, Faculty of Agriculture, Shahrekord University, Shahrekord, Iran

2- Professor, Faculty of Agriculture, Shahrekord University, Shahrekord, Iran

3- Assistant Professor, Faculty of Agriculture, Shahrekord University, Shahrekord, Iran

4- Associated Professor, Faculty of Agriculture, Shiraz University, Shiraz, Iran